

Валянціна Касцючык

Брэст

Субстытуцыі назоўнікаў у варыянтных фразеалагізмах Брэстчыны

У дыялектнай мове Брэстчыны выбар пераменных назоўнікавых кампанентаў фразеалагізмаў абмежаваны вузкім колам сістэмна звязаных слоў. Як слухна зазначае В. Ф. Данскі, *менавіта дзякуючы сістэмным адносінам паміж адпаведнымі кампанентамі магчыма захаванне тоеснасці фразеалагічных адзінак на працягу значнага прамежку часу*¹. Сістэмнасць пры фарміраванні варыянтных ФА вызначаецца нааўнасцю не толькі сінанімічных, але і прадметна-тэматычных адносін паміж словамі, суадноснымі з пераменнымі назоўнікавымі кампанентамі. На першы погляд можа паказацца, што лексічная замена на аснове аднясення назоўнікаў у свабодным ужыванні да тэматычна аднароднай групы лексікі супярэчыць варыянтнасці, асноўнай прыкметай якой з'яўляецца захаванне фразеалагічнага вобраза. *Гэта супярэчнасць была б рэальнай, – піша В. М. Макіенка, – калі б мы прызналі, услед за некаторымі фразеалагамі (напр., Л. Р. Скрыпнік), “неспарадкаваны” характар падобных замен. Разбор канкрэтнага матэрыялу ў дыяхранічнай праекцыі, зроблены асобна, паказвае, аднак, сістэмнасць, спарадкаванасць такіх замен*². Такая аднароднасць мае сваю фразеалагічную спецыфіку. На гэта звяртае ўвагу В. М. Тэлія:

¹ В. Ф. Донской, *Вариантность как показатель системности фразеологического состава*, [у:] *Семантический анализ лексических единиц*, Иркутск 1979, с. 89.

² В. М. Мокиенко, *Семантическая регламентация при лексическом варьировании фразеологии в диалектах*, [у:] *Псковские говоры*. Сб. науч. тр., Ленинград 1979, с. 101.

*Парадыгматычнасць варыянтных радоў прынцыпова адрозніваецца ад адпаведнай спарадкаванасці слоў*³. Выдзеленая асаблівасць звязваецца з тым, што, становячыся кампанентамі прататыпаў ФА, назоўнікі набываюць гранічна абагульненую семантыку. Таксама абагульнены характар ужывання слова, абстрагаванне ад намінацыйных функцый лексем і павышэнне яе азначных, экспрэсіўных характарыстык цягне за сабой больш шырокі дыяпазон тэматычнай аднароднасці пры лексічных заменах⁴.

Тэматычныя сувязі, якія назіраюцца паміж назоўнікамі, адпаведнымі заменнікам дыялектных ФА Брэстчыны, вельмі разнастайныя. Назоўнікі можна аб'яднаць у лексіка-семантычныя групы, якія называюць “часткі цела”, “жывёлы і насякомае”, “лес, дрэвы”, “расліны, зерне, насенне і прадукты харчавання”, “аб'екты жыцця і дзейнасці чалавека”, “прасторавыя прамежкі”, “час”.

Назоўнікі, якія складаюць лексіка-семантычную групу “часткі цела”. Асобную групу ў дыялектнай мове складаюць варыянтныя ФА, назоўнікавыя кампаненты якіх адпавядаюць словам-саматызмам, паміж якімі могуць назірацца партытыўныя адносіны, што грунтуюцца на сумежнасці дэнататаў – адзін з'яўляецца часткай цэлага: **буты под ногою (под пятою) у каго** [Хойна Пін., Камень Кобр.] ‘быць у поўным падпарадкаванні ў каго-н.’, **взеты под ноги (под п'яту) каго** [Заазёрная, Гвозніца Мал.], **взяты в руки (в пазуры) каго** [Навалессе Мал., Навасёлкі Кобр.] – ‘падпарадкаваць каго-н. сваёй волі, прымусіць быць паслужмяным’ (нога ‘ніжняя канечнасць чалавека’, пята (п'ята) ‘задняя частка ступні’; рука ‘верхняя канечнасць чалавека ад пляча да кончыкаў пальцаў’, пазур ‘рагавое покрыва на канцы пальцаў’), (розжыцца) со своїх рук (пальцоў) [Валішча, Сташаны Пін.] ‘самастойна, выкарыстоўваючы сваю энергію, сілу’ (рука ‘верхняя канечнасць чалавека ад пляча да кончыкаў пальцаў’, палец ‘адна з пяці рухомых канцавых частак кісці рукі’).

Некаторыя назоўнікі, што вызначаюцца адносінамі “частка-цэлае”, служаць у прататыпах ФА для “змяншэння” дзеяння, абазначанага фразеалагізмамі: **не быць і ногой дзе – ны буты і ступою дзе** [Кароцічы Стол., Заазёрная Мал.] ‘зусім не прыходзіць куды-н., не бы-

³ В. Н. Телия, *Вариантность идиом и принципы идентификации вариантов*, [у:] *Проблемы устойчивости фразеологических единиц*. Материалы межвуз. симпозиума, Тула 1972, вып. 2. с. 58.

⁴ В. М. Мокиенко, *Семантическая регламентация при лексическом варьировании фразеологии в диалектах*, с. 101.

ваць дзе-н.', **рукі (пальца) ны положыты на каго** [Сташаны Пін., Свіціды Кам.] '*не прычыніць ніякай шкоды каму-н., не стукнуць каго-н.*'. Асабліва выразна градуіраванне выяўляецца ў радзе назоўнікаў **пальчык, ныготь, повныгтя**, адпаведных заменнікам ФА (*ныма*) **і на пальчык (на ныготь, на повныгтя)** [Заазёрная Мал.] '*зусім (няма)*'. Назоўнікі абазначаюць не тры асобныя прадметы, а пэўнае цэлае, недыскрэтную малую колькасць. Слова **повныгтя** падкрэслівае найменшую колькасць чагосьці, а **пальчык** – найбольшую.

Назоўнікі, суадносныя з пераменнымі кампанентамі ФА дыялектнай мовы, могуць характарызавацца адносінамі, заснаванымі на сумежнасці дэнататаў, абазначаных словамі, але пры гэтым адзін дэнатат не з'яўляецца часткай другога. Выдзелены тып адносін паміж назоўнікамі адлюстроўваюць прататыпы наступных фразеалагізмаў: **дыржаты язык за губамы (за зубамы)** [Кустовічы Кобр., Заазёрная Мал.] '*не гаварыць лішняга; маўчаць, калі трэба*', **на чужом карку (горбу) выйджаты** [М. Дубрава Пін.] '*карыстацца плёнам чужоі працы, дамагаючыся сваёй карысцівай мэты*', **сыдзіты на плэчух (на карку) у каго** [Кончыцы Пін., Цна Лун.] '*быць на чым-н. забеспячэнні, утрыманні*', **гнуты карок (горбуся)** [Крытышын Ів., Заазёрная Мал.] '*выконваць цяжкую работу, мардаваць сябе працай*', **носом (лобом) зарыты** [Заазёрная Мал.] '*упасці тварам уніз*'.

Назоўнікі ў складзе прататыпаў названых ФА характарызуюцца таксама сітуацыйнай залежнасцю. Так, унутраная форма фраземы **гнуты карок (горбуся)** перадае працэс фізічнай працы, у якім адначасова дзейнічаюць абодва дэнататы – **карок** '*задняя частка шыі ў чалавека*' і **горбуся** '*спіна, тулава чалавека ад шыі да крыжы*'.

Сітуацыйна пазначаным з'яўляецца варыянтны рад **плэчы – карок** ФА **сыдзіты на плэчух (на карку) у каго**. У аснове фразеалагізма – гіпербалізаваны вобраз, супастаўленне чалавечага жыцця з сядзеннем на плячах ці на карку ў каго-н. Кожны з дэнататаў – **плычо** '*частка тулава ад шыі да рукі*' і **карок** '*задняя частка шыі*' – дастасоўваецца да дзеяння, пакладзенага ў аснову фразеалагізма.

Сітуацыйна маркіраваныя заменнікі назіраюцца таксама ў структуры ФА **на чужом карку (горбу) выйджаты**. Назоўнікі **карок** і **горб** '*спіна*', адпаведныя кампанентам, асацыіруюцца з абстрактнай ідэяй фізічнай працы на каго-небудзь у залежным становішчы.

Сітуацыйна-дэнататыўны фактар таксама паўплываў на выбар заменнікаў ФА **дыржаты язык за губамы (за зубамы)**. Назоўнікі **губы, зубы** не з'яўляюцца лішкавымі ў структуры прататыпа ФА. Наадварот, яны выступаюць у ролі своеасаблівых канкрэтызатараў

месца знаходжання дэнатата, хоць нічога новага не ўносяць у змест і эмацыянальнае гучанне фразеалагізма.

Сітуацый абумоўлены выбар пераменных кампанентаў ФА **носом (лобом) зарыты**. Менавіта назоўнікі **нос** і **лоб** могуць спалучацца з дзеясловам **зарыты**, апісваючы гэтым самым дзеянне, супрацьлеглае падзенню **навзні́ак** *‘уні́з патылі́цай’*.

Фарміраванне варыянтных радоў назоўнікавых кампанентаў ФА можа вызначаць прагматычны фактар. Так, у дыялектнай мове назіраецца фразема **ны злазыты со спыны (з головы) чыёй** [Заазёрная Мал.], якая абазначае *‘настойліва прыставаць да каго-н., дамагаючыся чаго-н.’*. Выбар свабоднасінтаксічнага прататыпа ФА, асабліва яго назоўнікавага звяна, адлюстроўвае імкненне падкрэсліць “гіпербалізаваную” ступень чужых запатрабаванняў. Замена кампанента **спына** на **голова** ў структуры фразеалагізма з’яўляецца сігніфікатыўнай.

Адметныя заменнікі назіраюцца ў складзе ФА **і носа (гочэй) ны пуказуваты (ны показваты) куды** [Дзівін Кобр., Стрэльна Ів.] *‘зусім не прыходзіць куды-н., не з’яўляцца дзе-н.’*. Слова **ныс** і **гочы** суіснуюць у прататыпе названай ФА не як семантычна адрозныя моўныя адзінкі. Яны аб’ядноўваюцца тут для выдзялення, акцэнтавання аднаго – адсутнасці каго-небудзь, і пры гэтым нясуць агульную сему *‘нічога’*. Назоўнікі выконваюць у прататыпе ролю сэнсавых узмацняльнікаў: пар. **ны пуказуватыся і носа (гочэй) ны пуказуваты (ны показваты)**. Пры такой прагматычнай функцыі слоў утвараецца сэнсавое і экспрэсіўнае цэлае.

Аднолькавымі ў прагматычнай функцыі выступаюць назоўнікі, адпаведныя пераменным кампанентам ФА (*промокнуты*) **до шкуры (до тіла, до костэй)** [Сошна Пін., Сарацні Драг., Журавок Ів.] *‘вельмі моцна, зусім, наскрозь’*. Фразема мае ўзмацняльнае значэнне, для праяўлення ж яго ў прататыпе ФА выкарыстоўваецца такі прыём, як градуіраванне ступені праяўлення дзеяння. Ён не грунтуецца на партытыўных адносінах паміж назоўнікамі **шкура – тіло, косты – тіло**, якія абапіраюцца на арганічную сувязь дэнататаў, абазначаных словамі: пар. **тіло** – *‘арганізм чалавека ў яго знешніх фізічных формах’*, а **шкура** – *‘вонкавае покрыва чалавека’*, **косты** – *‘цвёрдыя ўтварэнні ў целе чалавека, якія з’яўляюцца састайной часткай шкілета, а значыць, і цела’*. Назоўнікі атрымліваюць новую расстаноўку ў семантычным полі ступені (**шкура – тіло – косты**), утвараючы адно цэлае.

У дыялектных ФА могуць праяўляцца і адвольныя замены назоўнікавых кампанентаў. Як правіла, яны назіраюцца ў кампаратыўных

устойлівых выразах: **сыдіты як почка (пычінка) в сáловы** [Арэхава, Заазёрная Мал.] *‘жыць раскошна, прывольна, у поўным дастатку’*, **як за сыба́ (за плэчы, за ухó) за́кынуты (за́кінуты)** [Арэхава Мал., Гірска, Гарадзец Кобр.] *‘лёгка і хутка з’есці, выпіць што-н.’*

Як бачым, назоўнікі-саматызмы, адпаведныя пераменным кампанентам ФА, характарызуюцца разнастайнымі сувязямі, якія адлюстроўваюць пэўныя заканамернасці ў фарміраванні варыянтных фразеалагічных радоў. Многія з іх грунтуюцца на ўяўленні аб пэўнай сітуацыі, на ўзнаўленні прадметаў (частак цела) у пэўных адносінах. Асаблівай экспрэсіўнасцю, выразнасцю вызначаюцца тыя ФА дыялектнай мовы, заменнікам якіх адпавядаюць назоўнікі-саматызмы, напоўненыя ў прататыпах фразем прагматычным зместам. Апошнія ўводзяцца ў прататыпы ФА для таго, каб выразіць абагульнены сэнс, што непасрэдна экспліцыруе элементы фразеалагічнага значэння ці ўзмацняе, выдзяляе іх.

Назоўнікі, якія складаюць лексіка-семантычную групу “жывёлы і насякомыя”. З жывёльным светам звязаны назоўнікі, адпаведныя заменнікам варыянтных ФА **хоть ты псэ́й (вовкі́в) го́ны куды** [Моталь Ів., Кублік Драг.] *‘вельмі холадна (у хаце, памяшканні і пад.)’*, **коту (собацы) хвоста не зав’язаць (ны зав’язаты)** [Аздамічы Стол., Сарацні Драг.] *‘анічога не зрабіць (звычайна за дзень)’*, **(пуйты) дэ Макар тылята (ко́зэй) ны пасэ́** [Ласіцк, Чухава Пін.] *‘вельмі далёка’*. Яны ў дыялектных фразеалагізмах сустракаюцца рэдка.

Толькі заменнікі ФА **і ко́мара (му́хы) ны заб’е́** [Снітава, Трудава Ів.] *‘вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы’*, **(зрабіць) шчо на́вэ му́ха (ко́мар) носа не поточыць** [Бастынь Лун.] *‘нельга прычапіцца да чаго-н.’* суадносяцца з назвамі насякомых.

Назоўнікі **му́ха, ко́мар**, акрамя тэматычнай сувязі, набываюць у прататыпах названых ФА яшчэ і асацыятыўную, паколькі сімвалізуюць нешта самае маленькае. Такім імпліцытным сэнсам назоўнікаў асабліва выразна матывуецца ўстойлівы выраз **(зрабіць) шчо на́вэ му́ха (ко́мар) носа не поточыць**, які першапачаткова *выкарыстоўваўся, відаць, як ацэнка такой сталаярскай або цясяярскай работы, пры якой паміж шчыльна падагнанымі дошкамі ці бярвёнамі нельга прасунуць нават камарынага носа*⁵.

⁵ І. Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*: У 2 частках, Мінск 1993, ч. 2, с. 91.

Назоўнікі, якія складаюць лексіка-семантычную групу “лес, дрэвы”. У ролі заменнікаў ФА дыялектнай мовы могуць выступаць назоўнікі з агульным значэннем *‘лес ці дрэвы’*: **бырызына** *‘бярозавы лес’* – **бограчкі** *‘сасновы лес’* – **пойтэ(-ты) у бырызыну (у бограчкі)** [Туляцічы Ів., Зводы Бр.] *‘памерці’*; **берэзы** *‘бярозы’* – **бар’якы** *‘сосны’* – **пойці (пуйты) пыд берэзы (пуд бар’якы)** [Альманы Стол., Пажэжын Мал.] *‘памерці’*; **вульшына** *‘альховы лес’* – **лес** – *(росты) на ліс (на вульшыну) дывячыся* [Ст. Раматова Мал., Балоты Кобр.] *‘вельмі хутка і значна па вышыні’*.

Семантычная тоеснасць варыянтных ФА з такімі заменнікамі заснавана на працэсе семантычнай нейтралізацыі, ці здыманні сэнсаадрозных магчымасцей адзінак ніжэйшага ўзроўню, якімі выступаюць назоўнікі – кампаненты прататыпаў фразем. Гіпанімічныя (віда-відавyy) адносіны, характэрныя для назоўнікаў **бырызына – бограчкі, берэзы – бар’якы**, а таксама гіпера-гіпанімічныя (рода-відавyy) суадносіны, уласцівыя для слоў **лес – вульшына**, у межах свабодна-сінтаксічных прататыпаў фразеалагізмаў страчваюць сваю рэлевантнасць. У сувязі з чым на месцы назоўнікаў-гіпонімаў можа быць любая іншая відавyy назва. Гіперонім можа таксама замяняцца гіпонімам, паколькі ў прататыпах ФА відавyy назва не канкрэтызуе шырокага значэння родавага слова, а родавае не папаўняе семантычнай недастатковасці відавyyго слова. У такім разе, гіпанімічныя і гіпера-гіпанімічныя замены ў памянёных ФА адбываюцца не заканамерна, а стыхійна.

Назоўнікі, якія складаюць лексіка-семантычную групу “расліны, зерне, насенне і прадукты харчавання”. З ліку назоўнікаў, што маюць агульнае значэнне *‘расліны або іх зерне, насенне’*, у якасці заменнікаў ФА дыялектнай мовы выступаюць наступныя: **просо** *‘збожжавы злак з мяцёлкавым суквеццем, з ачышчанага зерня якога атрымліваюць крупы’* – **коноплі** *‘высокая травяністая расліна каноплевых, са сцябла якой вырабляюць пнянку, а з сям’я – алей’* – **оно в просо (в коноплі) ставыты каго** [Астравічы Пін., Дзевяткі Кобр.] *‘хто-н. ходзіць у падранай ці вялікай вопратцы’*; **ріпа** *‘рэпа; караняплод з акруглым каранем светла-жоўтага колеру’* – **свырыпа** *‘свірэпіца; аднагадовая культурная расліна з тонкім каранем’* – **хоть ты ріпу (свырыпу) сій** [Хамічава Ів., Здзітава Бяр.] *‘вельмі брудныя (пра рукі, ногі)’*; **жыто** – **овэс** *‘зерне жыта, айса’* – **хоть (хоч) жыто (овэс) вий дзе** [Знамянка, Лышчыцы Бр.] *‘вельмі холадна ў памяшканні’*; **просо** *‘зерне проса’* – **мак** *‘насенне маку’* – **просо (мак) товчы** [Сіманавічы Драг., Залессе Кобр.] *‘мітусіцца ў паветры пloidмай, клубком (пра камароў, мошак)’*.

Выдзеленыя субстытуцыі назоўнікавых кампанентаў **просо** – **коноплі**, **ріпа** – **свырыпа**, **жыто** – **овэс**, **просо** – **мак** з’яўляюцца свабоднымі. Вядома, і іх свабода адносная, бо кожны кампанент суадносіцца з назоўнікам, які *можжа спалучацца з большай ці меншай колькасцю слоў, а не з любымі словам*⁶. Што да назоўніка **мак**, то яго спалучальнасць у прататыпе фразеалагічнага варыянта **мак товчы** не адпавядае агульнапрынятай: В ступы ячмінь на куттю, просо на пшано товкуць. А **мак** тэрэбыцца, намочуецца водою. После ёго колотят маковэртом в мысы і вмачают хлібом в ёго, ідэт [Заазёрная Мал.].

Назвамі прадуктаў харчавання з’яўляюцца назоўнікі **сыр** – **варэнык**, **жір** – **масло**, адпаведныя заменнікам наступных ФА: **купатыса(-ся)** як **сыр (варэнык)** у **ма́славі(-овы)** [Боркі Пруж., Дубічна Мал.], **якто почка в жіровы (в маслі) кататыся** [Гвозніца Мал.] – *‘жыць прывольна, у поўным дастатку’*.

Назоўнікі, якія складаюць лексіка-семантычную групу “аб’екты жыцця і дзейнасці чалавека”, абазначаюць прадметы хатняга ўжытку і гаспадарчай дзейнасці чалавека. Так, агульнае значэнне *‘сельскагаспадарчы інвентар’* маюць назоўнікі **ярмо** *‘драўляны хамут для рабочай буйной рагатай жывёлы’* – **хамут** *‘частка вупражы ў выглядзе драўлянага каркаса, абкладзенага з унутранага боку мяккім лямцом, якую надзяюць каню на шыю’* – **плуг** *‘сельскагаспадарчая прылада з шырокім металічным лемяшом і адвалам для ворыва’*, што адпавядаюць заменнікам фразеалагізмаў **хоть у ярмо (у хамут, у плуг) запрагай каго** [Снітава Ів., Воса Кобр.] *‘што-н. дужы, моцны, здаровы’*, **впрагаты в ярмо (в плуг) каго** [Заазёрная Мал., Крыўчыцы Пін.] *‘беручы пад сваю ўладу, прымушаць каго-н. працаваць; эксплуатаваць каго-н.’*

Назоўнікі **хліў** і **куча**, суадносныя з пераменнымі кампанентамі ФА **статы на хліў (на кучу)** [Заазёрная Мал.] *‘перастаць пасвіцца’*, характарызуюцца абагульненым значэннем *‘памяшканне, месца для жывёлы’*.

Заменнікі фразеалагізмаў дыялектнай мовы могуць адпавядаць назоўнікам, якія абазначаюць ёмістыя прадметы для захавання, пераноскі, нашэння чаго-н.: **мыска** – **корыто ў** ФА (**стоеты**) **як у мысцы (в корыты)** [Заазёрная Мал.] *‘нерухама, на месцы (пра ваду на*

⁶ Сучасная беларуская літаратурная мова. Уводзіны. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Вучэб. дапам. 3-е выд., дапрац. і дапоўн. М. Ц. Кавалёва, А. К. Юрэвіч, Ф. М. Янкоўскі і інш., Мінск 1993, с. 30.

возеры, рацэ)'; **бочка** – **торба** ў **ФА** **быздонная бочка** [Заазёрная Мал.] – **бяздонная торба** [Флер'янава Лях.] 'тое, што патрабуе многа выдаткаў, грошай'; **мышок** – **кóроб** 'плецены з саломы посуд для захавання, пераноскі чаго-н.' у **ФА** (наговорыты) **сем мэшкúў (кóробів)** і **бочку орыштáнтуў** [Церабень, Ласіцк Пін.] 'вельмі многа і абы-чаго'; **кошіль** 'сплецены з ліпавага ці хваёвага лыка посуд прамавугольнай формы, без накрывіжкі, з тонкімі вяроўкамі (вэрцямы), на якіх падвешваўся на спіну' – **вырэнька** 'сплецены з бяросты кошык з накрывіжай' у **ФА** **плысты кошылі (вырэньку)** [Заазёрная Мал., Моталь Ів.] 'гаварыць абы-што, выдумляць'; **выдро** – **луб** 'лубяны кораб' у **ФА** (**дождж**) **як з выдра (з луба)** [Заазёрная Мал., Радастава Драг.] 'праліўны, вельмі вялікі'; **кішэня** 'ўшыты ў вопратцы мяшэчак для нашэння пры сабе дробных рэчаў, грошай' – **калы́тка** 'скураны кашалёк, які насіўся на рэмені цераз плячо і служыў для захавання грошай' у **ФА** **встыпынуты кішэньню (калы́ткою)** [Язвіны Драг., Заазёрная Мал.] 'выдаткаваць многа грошай на што-н.'.

Агульным значэннем 'прадметы для завязвання' характарызуюцца назоўнікі **выровка** і **шнурок**, адпаведныя заменнікам **ФА** (крычэты) **однёю выровкою (одным шнурком)** [Заазёрная Мал.] 'не сціхаючы, вельмі моцна'. Мікрагрупа **выровка** – **шнурок** выразна дыферэнцуецца па прыкмеце 'таўшчыня (прадмета)'.

Сэнсава блізкія назоўнікі **плот** 'агароджа з жэрдак' і **пляцёнь** 'агароджа з пераплецёных тонкіх галін', суадносныя з пераменнымі кампанентамі фразеалагічных варыянтаў **плысты плота – плесці плётня** [Снітава Ів., Цераблічы Стол.] 'гаварыць абы-што, выдумляць'.

Проціпастаўленне па прыкмеце 'месца адносна печы' ўтвараюць назоўнікі **за́пык** 'прастора паміж печчу і сцяной; нары з дошак каля печы, на якіх раней спалі' і **пры́пык** 'месца перад вусцем печы, дзе раней ставілі гаршкі і сковарады, якое цяпер служыць плітой для прыгатавання ежы', адпаведныя заменнікам **ФА** (поіхаты) з **за́пыка (з пры́пыка) на піч** [Заазёрная, Гвозніца Мал.] 'нікуды (не паехаць)'.

У лексіка-семантычнай групе "прасторавыя прамежкі" збліжаюцца назоўнікі **зымля** 'глеба, верхні слой кары нашай планеты, паверхня' – **полэ** 'засеяны ўчастак зямлі' – **стэжка** 'вузкая палоска зямлі, прызначаная для перамяшчэння', суадносныя з заменнікамі фразеалагізмаў **выбратысь з поля (з зымлі)** [Гірск Кобр.] 'прарасці, выйсці на паверхню (пра ярыну, азімыя і пад.)', **зымля (стэжка) ны спыт пад кім** [Балоты, Гірск Кобр.] 'што-н. рухавы, спрытны, здольны да хуткага перамяшчэння'.

Названыя назоўнікі характарызуюцца семантычным супрацьпастаўленнем *‘зямля як цэлае – частка зямлі’*. Так, у мікрагрупе **зымля** – **полэ** назоўнік **полэ** маркіраваны па прыкмеце *‘засеяная, апрацаваная, лакальна абмежаваная частка зямлі’*. Такая прыкмета з’яўляецца нерэлевантай для слова **зымля**. Пазіцыю немаркіраванага члена займае гэта слова і ў мікрагрупе **зымля** – **стэжка**. Назоўнік жа **стэжка** маркіруецца па прыкмеце *‘вузкая палоска зямлі’*, а таксама па прызначэнні.

Назоўнікі, якія складаюць лексіка-семантычную групу “час”. Іх нямала ў дыялектнай мове. Найперш гэта назоўнікі, якія адпавядаюць заменікам фразеалагізмаў: *(робыты, рабіць) од ранка (з рання) до смыркання (до ночи)* [Плянта Кам., Пузічы Лун.], *од ранка (од світаньня, од світу) до змыркання* [Плянта Кам., Бездзеж Драг., Тышкавічы Ів.], *уд світу ду змыркання (ду змроку)* [Кустовічы Кобр.] – *‘цэлы дзень’*.

Фраземы, у складзе якіх назоўнікі выступаюць у якасці пераменных кампанентаў, утвораны на аснове парнага супрацьпастаўлення слоў, што выражаюць супрацьлеглыя, але звязаныя паміж сабою паняцці. Так, назоўнікі **смырканне** – **ноч**, **ранок** – **світанне** – **світ**, **змырканне** – **змрок**, якія ўтвараюць варыянтныя рады названых ФА, з’яўляюцца антонімамі адпаведна да слоў **ранок (ранне)**, **змырканне, світ**.

На прыкладах прыведзеных ФА таксама можна назіраць, як парушаецца сіметрычнасць паміж кампанентамі, суадноснымі з антонімамі. Фразеалагізмы з кампанентамі, адпаведнымі выразным антанімічным словам, могуць мадыфікавацца ва ўстойлівыя структуры з кампанентамі, якія суадносяцца са словамі з меншай ступенню супрацьлегласці значэнняў. Напрыклад, назоўнікі **світанне** *‘час перад усходам сонца, калі пачынае світаць’* і **змырканне** *‘час пасля захаду сонца, калі пачынае цямнець’* [САБМ, с. 210], занатаваныя ў якасці кампанентаў фразеалагічнага варыянта **од світаньня до змыркання**, з’яўляюцца крайнімі супрацьлеглымі пунктамі ў сістэме аднародных паняццяў часавага супалажэння. Між тым слова **світанне**, як паказвае варыянтная ФА **од світаньня (од ранка, од світу) до змыркання**, дапускае магчымасць узнаўлення новых антанімічных пар з меншай ступенню супрацьлегласці значэнняў: пар. **ранок** *‘час, калі пачынаецца дзень’*, **світ** *‘час, калі ёсць святло; свячэнне, промні’* і **змырканне** *‘час пасля захаду сонца, калі пачынае цямнець’*. Не крайнімі супрацьлеглымі пунктамі ў сістэме часавага супалажэння з’яўляюцца назоўнікі-антонімы **світ** і **змрок** *‘няпоўная цемната, прыцёмак’*, адлю-

страваня ў фразеалагічным варыянце **уд світу ду змроку**. Можна ўстанавіць адносна назоўніка **світ** выразнае супрацьпастаўленне: **світ** ‘*святло*’ – **тымнота** ‘*цёмра*’. Слова **змрок** выступае сярэднім членам на антанімічнай шкале: **світ** – **змрок** – **тымнота**. Такая асаблівасць антанімічных адносін, як іх не крайнія супрацьпастаўленасць, адзначаецца і ў дачыненні да назоўнікаў **ранок** (**ранне**), **смырканне**, **ноч** ‘*частка сутак ад вечара да ранку*’ [САБМ, с. 65], суадносных з кампанентамі ФА **од ранка** (**з рання**) **до смыркання** (**до ночы**). Кожны з назоўнікаў, занатаваных у складзе згаданай ФА, мае ў дыялектнай мове выразны антонім: **ранок** (**ранне**) – **вэчор**, **смырканне** – **світанне**, **ноч** – **дзень**.

Спецыфічныя адносіны супрацьпастаўлення слоў, адпаведных кампанентам названых ФА, і вызначаюць магчымасці вар’іравання фразеалагічных структур, у якасці заменнікаў якіх выступаюць тэматычна звязаныя назоўнікі. Некаторыя з іх выразна спецыялізаваны ў сваіх значэннях, паколькі ўкладваюцца ў межы цыклічнай стыкоўкі часавых адрэзкаў: **од ранка** (**з рання**) **до смыркання** (**до ночы**), **од ранка** (**од світання**) **до змыркання**. У дыялектнай мове сістэма часавых найменняў не прамалінейная: перыяду ўсходу сонца, наступленню **раніцы** ‘*часу, калі пачынаецца дзень*’ папярэднічае такі часавы прамежак, як **світанне** ‘*час перад усходам сонца, калі пачынае віднець*’. Дыферэнцаваныя і назвы вячэрняга перыяду: словам **змырканне** абазначаецца ‘*час пасля захаду сонца, калі пачынае цямнець*’, а **ноч** паказвае на тое, што наступіла поўная цёмната.

Паказальна, што варыянтны рад ФА **од світу до змыркання, уд світу ду змроку** складаюць заменнікі, суадносныя з сінкрэтычнымі назоўнікамі, якія па-рознаму абазначаюць адзін і той жа часавы прамежак. Назоўнік **змырканне**, утвораны ад дзеяслова **змыркаты** ‘*цямнець*’, абазначае апрадмечанае дзеянне, а назоўнік **змрок** выдзяляе якасць гэтага дзеяння: працэс змяркання звязаны з няпоўнай цёмнатай, якая толькі потым заменіцца наступленнем цемры.

Тэматычная сувязь паміж назоўнікамі **світ** і **ранок**, адлюстраваная ў прататыпе ФА **од ранка (од світу) до змыркання**, звязана з дастаткова канкрэтнымі асацыяцыямі. Меркай наступлення раніцы з’яўляецца святло, якое выпраменьваецца сонцам. Гэта сувязь носбітамі мовы перадаецца так: В круг ідэ сонцэ, там ясніе, дэ оно подходить [Заазёрная Мал.]. Святло дасягае гранічнай ступені праяўлення толькі з усходам сонца.

Фразеалагічныя варыянты з часавым значэннем трэба адмяжоўваць ад фразеалагізмаў-сінонімаў. Так, ФА (*ісці, уставаць*) **на свет**

[Рубель Стол.] і (*іты*) **на зору (на зорашку, на зорочку)** [Астравічы Пін., Навасёлкі Кобр., Галоўчыцы Драг.] з’яўляюцца сінанімічнымі, паколькі паказваюць на розныя часавыя прамежкі. Спосабам адліку часу ў першай фраземе з’яўляецца святло, першыя прыкметы світаньня. Другая ФА **на зору (на зорашку, на зорочку)** перадае арыентацыю ў бытавым часе па зорцы, ці “світоўі зорі”, якая, паводле назіранняў носьбітаў дыялектнай мовы, “пырыд днём всходыць, дысь у 4 часа выдно еі з боку сонця-всходу, адмінчыста од всіх остальных зор, більша, ярчіша, аж двіжыцца” [Заазёрная Мал.].

Варыянтныя ФА з пераменнымі кампанентамі, адпаведнымі тэматычна звязаным словам, прадуктыўныя ў дыялектнай мове даследаванага рэгіёна. Шырокае іх ужыванне абумоўлена не толькі патрэбамі камунікатыўнага характару, але і мэтай экспрэсіўнага, мастацка-выяўленчага плану.

Умоўныя абазначэнні

- ТС – *Тураўскі слоўнік*. У 5 тт. Склад.: А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін, Мінск 1982–1987, т. 2. 1982, 271 с.
- ТСБМ – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко, Мінск 1996, 783 с.
- САБМ – *Лазоўскі У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы. Канкрэтныя выпадкі ўжывання*, Мінск 1994, 293 с.

Прынятыя скарачэнні

Назвы раёнаў: Бр. – Брэсцкі, Бяр. – Бярозаўскі, Драг. – Драгічынскі, Ів. – Іванаўскі, Кам. – Камянецкі, Кобр. – Кобрынскі, Лун. – Лунінецкі, Лях. – Ляхавіцкі, Мал. – Маларыцкі, Пін. – Пінскі, Пруж. – Пружанскі, Стол. – Столінскі.

S U M M A R Y

In this article variants of Brest region phraseological units with substitutions of thematically bound nouns. The author describes in detail lexico-semantic groups of words which name parts of human body; animals and birds; forest and trees; plants, seeds and food; objects of people’s activity; space and time. The substitutions found show system organization of variant phraseological units.